

**DİLÇİLİK****UOT 81'28; 81'286****AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ KEÇİD ŞİVƏLƏR PROBLEMİ****E.İ.ƏZİZOV***Bakı Dövlət Universiteti**azizov\_elbrus@mail.ru*

*Azərbaycan dilinin dialekt üzvlənməsinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri keçid şivələrin olmasıdır. Məlum olduğu kimi, keçid şivələr müxtəlif ləhcələrin (yaxud dialekt qruplarının) arasındakı keçid zonasında əmələ gəlir və belə şivələrdə həmhüddud dialektlərin fərqləndirici əlamətləri müşahidə edilir. Azərbaycan dili dialektlərinin türkologiyada geniş yayılmış təsnifatında bu dildə üç keçid şivənin olduğu qeyd olunur (Göyçay, Ağdaş və Cəbrayıl şivələri). Ancaq həmhüddud dialektlərin sərhədlərində yerləşmiş şivələrin əlamətlərinin ətraflı təhlili bəzi digər şivələrin də keçid xarakterli olduğunu göstərir. Monoqrafik tədqiqatların və dilçilik coğrafiyasının faktlarına əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, cənub-şərqdə Cəlilabad, Biləsuvar şivələri, cənub-qərbdə isə Zəngilan və Qubadlı şivələri də öz xarakterinə görə keçid tipli şivələrdir.*

**Açar sözlər:** Azərbaycan dili, keçid şivələr, keçid şivələrin tədqiqi, Cəbrayıl şivələri, Biləsuvar şivələri

Azərbaycan dilində keçid tipli şivələrin olması haqqında ilk məlumata biz hələlik A.Vəliyevin 1952-ci ildə Moskva Dövlət Universitetində müdafiə etdiyi “Abşeron yarımadasının qərb rayonları şivələri” mövzusunda namizədlik dissertasiyasında rast gəlmişik. O, bu əsərində Qərbi Abşeron kəndləri şivələrinin bir tərəfdən Bakı şivələri ilə Quba şivələri arasında, digər tərəfdən isə Bakı şivələri ilə Sabirabad şivələri arasında keçid xarakterində olduğunu və buna görə də, həmin şivələri xüsusi bir qrupda ayırmağın məqsəda uyğun olduğunu göstərmişdir (1, 2-3). Azərbaycan dilində keçid tipli şivələrin mövcudluğu barədəki fikir R.Rüstəmovun 1953-cü ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dialektologiyası proqramı”nda da öz əksini tapmışdır. Proqramın “Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri” bölməsində keçid şivələrlə əlaqədar belə bir qeyd var: “Şərq, şimal və qərb qrupları arasında keçid təşkil edən şivələr (Ağdaş, Göyçay və s. şivələr)” (2, 11).

Göyçay, Ağdaş keçid şivələrinin hərtərəfli öyrənilməsi A.Vəliyevin adı ilə bağlıdır. O, 1954-cü ildən başlayaraq iyirmi il müddətində keçid şivələrin yayıldığı ərazidə dialektoloji araşdırmalar aparmışdır. A.Vəliyev 1956-cı ilin dekabrında Bakıda keçirilmiş türk dillərinin dialektologiya məsələləri üzrə əlaqələndirmə müşavirəsində Azərbaycan Dövlət Universitetində aparılan dialektoloji tədqiqatlar haqqında məlumatla çıxış edir. Onun məlumatında Ağdaş və Göyçay şivələrinin keçid tipli şivələr olduğunu əsaslandırmaq məqsədilə fonetik, morfoloji və leksik xarakterli faktlar göstərilir. A.Vəliyevin məlumatı “Azərbaycan Dövlət Universitetində dialektoloji iş” adı ilə 1958-ci ildə “Türk dillərinin dialektologiyası məsələləri” toplusunda nəşr olunur (3). XX əsrin 60-cı illərindən etibarən A.Vəliyevin keçid şivələr probleminə dair tədqiqatları geniş vüsət alır, sanballı elmi nəşrlərdə bir sıra məqalələri nəşr edilir: “Azərbaycan dilinin keçid şivələrinin bəzi fonetik xüsusiyyətləri (Göyçay keçid şivələrinin materialı üzrə)” (1960), “Azərbaycan dili keçid şivələrinin bəzi xüsusiyyətləri haqqında” (1963), “Azərbaycan dili keçid şivələrində bəzi səs əvəzlənmələri (Ağdaş və Ucar şivələri materialları üzrə)” (1965), “Azərbaycan dilində keçid şivələr probleminə dair” (1966), “Həmhüdəm dialekt qruplarının sərhədlərində bəzi qanunauyğun hadisələr haqqında (Azərbaycan dili keçid şivələrinin materialı üzrə)” (1966), “Ağdaş keçid şivələrində sait fonemlər sistemi haqqında bəzi qeydlər” (1967) və s.

A.Vəliyevin 1960-cı ildə Göyçay keçid şivələrinin leksikasına, 1975-ci ildə isə keçid şivələrin morfolojiyasına və sintaksisinə aid kitabları nəşr olunur (4; 5). Alimin keçid şivələrə dair tədqiqatları 1975-ci ildə müdafiə etdiyi “Azərbaycan dilinin keçid şivələri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası ilə, demək olar ki, yekunlaşır (6). Bu əsər tam şəkildə 2005-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunmuşdur (7).

Azərbaycan dialektologiyasında Cəbrayıl rayonu şivələrinin keçid tipli olmasını ilk dəfə T.İ.Hacıyev müəyyənləşdirmişdir. O, “Cəbrayıl şivələrinin fonetikasi” (1960) məqaləsində Cəbrayıl rayonu şivələrinin Azərbaycan dilinin qərb və cənub qrupu dialekt və şivələri arasında keçid mövqeyində olduğunu göstərmişdir (8, 3). T.İ.Hacıyev 1962-ci ildə namizədlik dissertasiyası kimi müdafiə etdiyi “Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi” adlı əsərində 30-a qədər kənddən topladığı dialektoloji material əsasında Cəbrayıl rayonu şivələrinin Azərbaycan dilinin qərb və cənub dialekt qrupları arasında keçid təşkil etməsini konkret faktlarla əsaslandırmış, həmin şivələrin qərb və cənub dialekt qrupları ilə uyğun gələn fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərini müəyyən etmişdir (9, 4-5). Müəllifin türk dillərinin dialektologiyası məsələləri üzrə III məhəlli müşavirədəki (Bakı, 24-28 noyabr 1960-cı il) çıxışında da Cəbrayıl şivələrinin keçid xarakterindən bəhs edilir (10).

1960-cı ildən başlayaraq Azərbaycan dili dialektlərinin M.Şirəliyev tərəfindən verilmiş bölgülərində keçid şivələr də nəzərə alınır. O, “Dilin dialekt üzvlənməsi problemi” (1960) məqaləsində Azərbaycan dilində keçid tipli üç

şivənin olduğunu göstərir: 1) dialektlərin şərq və qərb qruplarının xüsusiyyətlərini birləşdirən Göyçay şivəsi; 2) dialektlərin şərq və şimal qruplarının xüsusiyyətlərini birləşdirən Ağdaş şivəsi; 3) Azərbaycan dili dialektlərinin qərb və cənub qruplarının xüsusiyyətlərini birləşdirən Cəbrayıl şivəsi (11, 98).

M.Şirəliyev “Dil və dialekt problemi haqqında” (1963) məqaləsində Azərbaycan dilinin bir sıra dialektlərini, o cümlədən Göyçay və Cəbrayıl keçid şivələrini səciyyələndirən xüsusiyyətləri də göstərir (12, 39-40). Görkəmli dialektoloq alim “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” adlı dərs vəsaitinin ikinci nəşrində (13, 16-17) keçid şivələri təsnifatdan çıxarsa da, özünün son fundamental tədqiqatı olan “Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri” (rus dilində) əsərində Azərbaycan dilində keçid tipli üç şivənin olduğunu (Göyçay, Ağdaş, Cəbrayıl şivələri) bir daha qeyd etmişdir (14, 6).

Dialektoloji tədqiqatlara görə, Cəbrayıl rayonu şivələrinin keçid xarakterli şivələr olduğunu göstərən başlıca xüsusiyyətlər aşağıdakılardır (8, 3-8; 9; 10, 211-212; 12, 40).

Qərb şivələrinin xüsusiyyətləri:

1. Velyar  $n$ , samitinin işlənməsi: *yan, ax, dən, iz* (Qazanzəmi, Dağ Tumas, Qaracallı), *gözün, gözün, üz, gəldin, gəldin, iz* (Qazanzəmi, Dağ Tumas).

2. Saitlərarası mövqedə və təkhecəli sözlərin sonunda  $c > j$  dəyişməsi: *baji, qoja, alajam, gej*.

3. Söz sonunda  $b > f$  dəyişməsi: *kitaf, gəlif*.

4. Dodaq ahənginin möhkəmliyi: *qurmuyuf, görmüyüf*.

5. Saitlə bitən isimlərin təsirlik halında *-yi, -yi, -yu, -yü* şəkilçisinə təsadüf edilməsi: *qapıyı, baltıyı, dəvəyi, quzuyu* (Böyük Mərcanlı, Hovuslu, Sofulu).

6. Leksik tərkibdə *qəlbi* “hündür, uca”, *mama* “bibi”, *sovrux* “döşəkağı”, *ismarramax* “sifariş, xəbər göndərmək” və s. sözlərin işlənməsi.

Cənub şivələrinin xüsusiyyətləri:

1. Saitlərin burun variantlarının işlənməsi: *älä:, älī:z, aldī:z, bildī:z*.

2. Sözüün birinci hecasında yarımqapalı *e* saitinin açıq *ə* saitinə keçidi: *əv, səvgi*.

3.  $o > a$  uyğunluğu: *av, daşsan, qavırmax*.

4. Dilönü qovuşuq *u* samitinin mövcudluğu: *uay, uörəx*, (Sirik k.).

5. Dilortası *k, g* samitlərinin müvafiq olaraq affrikat *ç, c* samitlərinə keçidi.  $k > ç$ : *çət, çəhriz*;  $g > c$ : *cəlin, cilas* (Sirik k.).

6. Söz əvvəlində  $x > h$  dəyişməsi: *hovuz, hırman* (Horovlu k.).

7. Söz ortasında  $y > v$  uyğunluğunun olması: *şivit, çəvirgə*.

8. Leksik tərkibdə *sürütmə* “evdə geyilən ayaqqabı”, *xudru* “nahaq, əbəs”, *qəzilləməx*, “aldatmaq” və s. sözlərin işlənməsi.

Nəzəri baxımdan, demək olar ki, əgər doğrudan da dildə yanaşı yerləşmiş müxtəlif dialektlər (ləhcələr) mövcuddursa, onda əsas ləhcələr arasında keçid (aralıq) şivələr zonası da olmalıdır və bu zona heç də 1-2 rayonun ərazisini deyil, əsas ləhcələrin və ya müxtəlif dialekt qruplarının sərhədində olan ərazini əhatə etməlidir. Bundan başqa, keçid şivələrin yayıldığı ərazi müasir inzibati

bölgülərlə uyğun gəlməyə də bilər. Keçid şivələrlə əlaqədar olan bu müddəalar Azərbaycan dili dialektlərinə aid monoqrafik tədqiqatların nəticələri ilə təsdiq olunur. Məsələn üçün deyək ki, Ağdaş keçid şivəsi Ağdaş rayonundan əlavə Qəbələ rayonunun cənubunda və Yevlax rayonunun şimal-şərqindəki kəndləri, Göyçay keçid şivələri isə indiki Göyçay, Ucar və Zərdab rayonlarını bütünlüklə ilə, Kürdəmir və Ağsu rayonlarının qərbində, eləcə də İsmayıllı rayonunun cənubunda yerləşən bir neçə yaşayış məntəqəsini də öz təsir dairəsinə alır (5, 4). Göyçay keçid şivələrində əsasən şərq, qərb, qismən şimal şivələrinin, Ağdaş keçid şivələrində isə başlıca olaraq şimal və qərb şivələrinin, qismən isə şərq şivələrinin xüsusiyyətləri müşahidə edilir.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan dilinin keçid şivələri yalnız Ağdaş, Göyçay və Cəbrayıl şivələri ilə məhdudlaşmır. Tədqiqatçılar Zəngilan, Qarakilə, Cəlilabad, Qubadlı şivələrinin də keçid səciyyəli olduğunu göstərmişlər (15, 3; 16, 18; 5, 3; 17, 313-314; 18, 8-9). Mingəçevir ətrafındakı və İmişli rayonu ərazisindəki bəzi kənd şivələrinin də keçid xüsusiyyətli olduğu müəyyən edilmişdir (19, 20; 20, 4).

A.Vəliyev Cəlilabad şivələri ilə yanaşı Yardımlı şivələrini də keçid şivələrinə aid edir (5, 3; 6, 17). Ancaq Yardımlı şivələrində cənub dialekt xüsusiyyətləri üstün olduğuna görə həmin şivələri Azərbaycan dilinin cənub ləhcəsinə aid etmək daha doğrudur.

Azərbaycan dialektologiyasında Biləsuvar rayonu şivələri Muğan şivələrinin tərkibində dialektlərin şərq qrupuna daxil edilir. Ancaq faktlar göstərir ki, Biləsuvar rayonu şivələri Azərbaycan dilinin həm şərq, həm də cənub şivələrinə xas olan xüsusiyyətləri özündə birləşdirir (Bax: 21; 22).

1. Sözlün birinci hecasında *e*, *ö* saitlərinin paralel olaraq işlənməsi: *əv//öy*, *səvgi//söyü*, *çəvir//çöyür*.

2. *Deyil* sözünün *dəyil* (Bəydili k.), *də:l* (Yuxarı Cürəli, Xırmandalı), *dö:l* (Dərvişli k.) formalarının işlənməsi.

3. *o>a* səs uyğunluğunun olması: *av*, *avçil*<sup>i</sup> (Dərvişli k.), *qavmağ* (Əmənəkənd k.).

4. Söz ortasında həm *y*, həm də *g* səsinin işlənməsi: *iyənə//ignə*, *düyü//dügü*, *düymə//dügmə*.

5. Çoxhecalı sözlərin sonunda *b>p* hadisəsinin olması: *corap*, *kabap*, *qutap* (Müqayisə et: Ordubad, Şərur şivələrində *corap*, *kavap*, *qutap*).

6. Söz sonunda diltarxası *kar x* səsinin işlənməsi: *yarpax*, *qabıx*, *balıx*.

7. Nəqli keçmiş zamanın III şəxs təkində bəzi şivələrdə *-ip*, *-ip*, *-up*, *-üp*, bəzi şivələrdə isə *-ib*, *-ib*, *-ub*, *-üb* şəkilçilərinin işlənməsi: *qaçıp*, *gəlip*, *durup*, *görüüp* (Nərimanovka, Ağayrı, Xırmandalı, Biləsuvar-qəsəbə, Ağalığənd, Yuxarı Cürəli), *oxuyub*, *güliüb* (Əliabad, Təzəkənd, Xırmandalı) (Müqayisə et: Təbriz şivələrində *alıp*, *gəlip*, *tutup*, *görüşüp*).

8. İndiki zamanda *-ey* şəkilçisinin olması: *aley*, *gəley*, *qoey* (Qlubinka, Əmənəkənd, Yuxarı Cürəli).

9. Qeyri-qəti gələcək zamanda I və II şəxslərin cəmində şəxs şəkil-

çilərinin həm dodaqlanmayan, həm də dodaqlanan variantlarına təsadüf edilməsi: *qaçarıx//qaçarux, qaçarsız//qaçarsuz, yiyərsiz//yiyərsüz* (Bəydili k.).

10. Şərt şəklinin II şəxs cəmində *-saz, -səz* formasının olması: *alsaz, bilsəz* (Əliabad, Yuxarı Cürəli).

Muğan bölgəsinin Salyan, Sabirabad şivələri ilə müqayisədə Biləsuvar şivələrinin bəzi xüsusiyyətləri ədəbi dilin normaları ilə uyğun gəlir.

1. İncəsaitli sözlərdə söz sonunda ədəbi dildə olduğu kimi dilortası *kar k* samitinin işlənməsi: *külək, ələk, çiçək, kiçik*.

2. Saitlər ahənginin həm dodaqlanmayan, həm də dodaqlanan saitlər üzrə gözlənilməsi: *aldın, işlədin, aldız, gəldik, aldız, bildiz, qortdu, güldü* (Əliabad, Yuxarı Cürəli), *oxumuşux, gülmüşüg, oxuyubsuz, gülübsüz, oxuyub, gülüb* (Əliabad, Təzəkənd, Xırmandalı), *alacaxsız, görəcəgsiz* (Əliabad, Bəydili, Yuxarı Cürəli).

Şimal-şərq və cənub ləhcələri arasındakı keçid zonasında yerləşən Biləsuvar şivələrində həm şərq, həm də cənub dialekt xüsusiyyətlərinin olması, bəzi xüsusiyyətlərin paralel şəkildə işlənməsi, Muğan bölgəsinin digər şivələri ilə müqayisədə ədəbi dillə uyğun gələn xüsusiyyətlərə daha çox təsadüf edilməsi – bütün bunlar keçid şivələrə xas olan əlamətlərdir.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilinin keçid şivələri Kür çayından şimalda Ağdaş, Göyçay, Ucar, Zərdab rayonlarının, cənub-şərqdə Cəlilabad, Biləsuvar rayonlarının, nisbətən cənub-qərbdə isə Cəbrayıl, Zəngilan və Qubadlı rayonlarının ərazilərində yerləşir.

#### ƏDƏBİYYAT

1. Велиев А.Г. Говоры западных районов Апшеронского полуострова. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. М., 1952, 16 с.
2. Azərbaycan dialektologiyası proqramı. Tərtib edəni: R.Rüstəmov. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1953, 14 s.
3. Велиев А.Г. О диалектологической работе в Азгосуниверситете / Вопросы диалектологии тюркских языков. Труды Инст-та лит. и яз. им. Низами, т. XII. Баку: АН Азерб. ССР, 1958, с.123-124.
4. Vəliyev A.H. Azərbaycan dialektologiyası (Göyçay keçid şivələrinin leksikası). Bakı: ADU, 1960, 87 s.
5. Vəliyev A.H. Azərbaycan dialektologiyası (Keçid şivələrin morfolojiyası və sintaksisi). Bakı: ADU, 1975, 118 s.
6. Велиев А.Г. Переходные говоры азербайджанского языка. Автореф. дис. ...док. филол. наук. Баку, 1975, 100 с.
7. Vəliyev A. Azərbaycan dilinin keçid şivələri. Bakı: Elm, 2005, 334 s.
8. Nəcəyev T.İ. Cəbrayıl şivələrinin fonetikasi // ADU-nun elmi əsərləri. İctimai elmlər seriyası, 1960, №5, s.3-15.
9. Гаджиев Т.И. Джебрайильский говор азербайджанского языка. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Баку, 1962, 21 с.
10. Гаджиев Т.И. Выступление на III региональном совещании по вопросам диалектологии тюркских языков // Вопросы диалектологии тюркских языков, т. III, Баку: АН Азерб. ССР, 1963, с. 211-213
11. Ширалиев М.Ш. Проблема диалектного членения языка // Вопросы диалектологии тюркских языков, т. II. Баку: АН Азерб. ССР, 1960, с. 96-102

12. Ширалиев М.Ш. О проблеме языка и диалекта / Вопросы диалектологии тюркских языков, т. III. Баку: АН Азерб. ССР, 1963, с. 34-40.
13. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti, 2-ci nəşri. Bakı: Maarif, 1968, 421 s.
14. Ширалиев М.Ш. Диалекты и говоры азербайджанского языка. Баку: Элм, 1983, 197 с.
15. Бехбудов С. Зангеланский говор азербайджанского языка. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Баку, 1966, 25 с.
16. Багиров Г.А. Говоры азербайджанского языка Сисианского района Армянской ССР. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Баку, 1966, 26 с.
17. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: BDU, 1999, 354 s.
18. Abbasova R. Azərbaycan dilinin Qubadlı rayonu şivələri. Bakı: Çinar-çap, 2006, 204 s.
19. Ахмедов Б.Б. Говоры окрестностей города Мингечаура (Мингечаурские говоры азербайджанского языка). Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Баку, 1967, 20 с.
20. Джафарзаде М.М. Говоры Имишлинского района азербайджанского языка. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Баку, 1969, 29 с.
21. Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası. Redaktorları M.Ş.Şirəliyev, M.İ.İslamov. Bakı: Elm, 1990, 284 s.
22. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Redaktoru R.Ə.Rüstəmov. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1955, 262 s.

## **ПРОБЛЕМА ПЕРЕХОДНЫХ ГОВОРОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

**Э.И.АЗИЗОВ**

### **РЕЗЮМЕ**

Одной из характерных особенностей диалектного членения азербайджанского языка является наличие переходных говоров. Как известно, переходные говоры образуются в переходной зоне между разными наречиями (или диалектными группами), и поэтому в таких говорах наблюдаются отличительные признаки смежных диалектов. В классификации диалектов азербайджанского языка, широко распространенной в тюркологии, в данном языке отмечается наличие трех переходных говоров (геокчайский, агдашский и джебраильский). Однако детальный анализ признаков говоров, расположенных на границе смежных диалектов, показывает переходный характер и некоторых других говоров. Опираясь на данные монографических исследований и лингвистической географии можно сделать вывод о том, что на юго-востоке джалилабадские и билесуварские, на юго-западе – зангеланские и губатлинские говоры по своему характеру являются говорами переходного типа.

**Ключевые слова:** азербайджанский язык, переходные говоры, исследование переходных говоров, джебраильские говоры, билесуварские говоры.

## **PROBLEM OF TRANSITIVE DIALECTS IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE**

**E.I.AZIZOV**

### **SUMMARY**

One of the prominent features of dialectical partitioning of the Azerbaijani language is the presence of transitive dialects. As is known, transitive dialects are formed in a transitive zone between different folk speeches (or dialectical groups) and consequently, in such dialects distinctive signs of adjacent dialects are observed. In the wide-spread classification of the Azerbaijani dialects in Turkology there are three transitive dialects in this language: Geokchay, Aghdash and Jabrayil. However, the detailed analysis of the signs of the dialects located on the border of adjacent dialects shows that some other dialects are of transitive character as well. Leaning on given monographic researches and linguistic geography, it is possible to draw a conclusion that Jalilabad and Bilesuvar dialects in the southeast and Zangelan and Gubadly dialects in the southwest are of transitive type.

**Key words:** the Azerbaijani language, transitive dialects, research of transitive dialects, Jabrayil dialects, Bilesuvar dialects.